

ANNA KOWALCZYK
(UNIWERSYTET ŁÓDZKI)*

Jak długo judaizm postrzegany był jako *superstitio* w pogańskim *Imperium Romanum*

W niniejszy artykule analizie poddana została sytuacja społeczności żydowskiej od momentu pojawienia się pierwszych wspólnot w Rzymie w II w. p.n.e. do czasu panowania cesarza Dioklecjana. Celem tej analizy była próba odnalezienia odpowiedzi na pytanie, do kiedy Rzymianie traktowali religię Mojżeszową jako zabobon, a jej wyznawców jako zagrożenie dla jedności i stabilności politycznej imperium. Baza źródłowa, dotycząca interesującego mnie okresu, pozwoliła przedstawić omawiane wydarzenia z obu perspektyw – z punktu widzenia pisarzy żydowskich, Filona z Aleksandrii czy Józefa Flawiusza, jak również rzymskich historyków, takich jak Swetoniusz lub Tacyt.

Żydowskie wspólnoty zamieszkiwały wiele miast świata grecko-rzymskiego na długo przed zdobyciem Jerozolimy przez Rzymian. Najstarszą część diaspory stanowiły wspólnoty Żydów w Mezopotamii związane z przesiedleniami trwającymi po zajęciu Judei przez króla Babilonu Nabuchodonozora II w 598 r. p.n.e. Od roku 586, po powtórnym zdobyciu Jerozolimy przez tegoż władcę, deportacji ludności nadano masowy charakter, rozpoczynając w ten sposób tzw. niewolę babilońską. Tak nad Eufratem powstała wielka diaspora żydowska, która stała się z czasem trwałym elementem tamtejszej społeczności, szczególnie po tym, jak wiele gmin żydowskich nie skorzystało z możliwości powrotu do Palestyny na mocy edyktu Cyrusa, króla Persji, z roku 538. Diaspora ta miała kontynuację w czasach hellenistycznych, a potem rzymskich. W pierwszym z wymienionych okresów naturalnym kierunkiem żydowskiej emigracji, najpierw o charakterze militarnym, a potem ekonomicznym, był Egipt, skąd Żydzi rozprzestrzerali się na północną i zachodnią część świata śródziemnomorskiego. Do Rzymu trafili najpóźniej w II wieku przed Chr., skoro w roku 139 p.n.e., na mocy edyktu pretora Hispalusa zostali stamtąd wypędzeni¹.

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Bizancjum.

¹ E.M. S m a l w o o d, *The Jews under Roman rule*, Leiden 1976, s. 120–129; E. W i p - s z y c k a, B. B r a v o, *Historia starożytnych Greków*, t. III, Warszawa 2010, s. 454.

Judaizm jako religia monoteistyczna o charakterze profetycznym różnił się zasadniczo od wyznawanych przez Rzymian kultów politeistycznych, należących do religii tradycyjnych. Żydowskie tradycje religijne, rytuały i święta były więc odmienne od rzymskich. Odmienny typ obu wierzeń powodował, że dialog pomiędzy nimi był niezwykle skomplikowany. Rzymianie, zazwyczaj otwarci na inne kultury politeistyczne, do judaizmu podchodzili sceptycznie. Odmienność Żydów czyniła ich „niezrozumiałymi” dla pogan, a to co niezrozumiałe często jawi się także jako niebezpieczne. Czynniki, które to powodowały były różnorodne, przede wszystkim jednak obawy wpływały z lęku przed naruszeniem obowiązującego ładu. Niechęć budziła odmowa udziału w kulcie państwowym oraz dziwaczne rytuały i praktyki, jak choćby obrzezanie, zakaz pracy w szabat czy powstrzymanie się od spożywania wieprzowiny. Krytykowali zwyczajnie żydowskie rzymscy poeci i satyrycy, jak choćby Horacy (65–8 r. p.n.e.), Aulus Persjusz Flakkus (34–62 r. n.e.) czy Decimus Juniusz Juwenalis (ok. 60 – po 130 r. n.e.)². Społeczność rzymska uznawała więc judaizm za szkodliwy zabobon, czyli *superstitio*³.

Znaczenie wspomnianego terminu jest złożone, aby pełniej je ukazać trzeba odwołać się do pojęcia, które dla Rzymian było przeciwstawne *superstitio*, czyli *religio*. Marek Tulliusz Cynceron w dziele *O naturze bogów* uważał *religio* za równoznaczne z *cultus deorum*, na który składało się skrupulatne wypełnianie wszystkich form kultu, takich jak m.in. wróżby z ptaków czy składanie ofiar⁴. *Religio* oznaczało pobożność wynikającą ze spełnienia obywatelskiego obowiązku, nie wymagało zaś wiary, ani osobistej więzi z bóstwem. Każdy obywatel rzymski był automatycznie zobowiązany wypełniać rytuały przekazane przez tradycję. Odmowa uczestnictwa w kulcie i składania ofiar traktowana była jako ateizm, który jednak nie był uważany za przeciwieństwo *religio*. Ateizm antyczny był odejściem od tradycyjnego świata bogów, ignorowaniem świętych miejsc, rytuałów, zazwyczaj na rzecz jednej najwyższej istoty⁵.

Dla Rzymian najpoważniejszym religijnym błędem było *superstitio*, którego znaczenie w części pokrywało się z grecką *deisidaimonia*, oznaczającą lęk przed

² B. A w i a n o w i c z, *Wizerunek Żydów i judaizmu w „satyrach” Juwenalisa*, [w:] *Z antycznego świata. Religio cultus homines*, red. W. Appelle i P. Wojciechowski, Toruń 2000, s. 73–87.

³ Na temat znaczenia tego terminu por. *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968, s. 1878. Na ogół ów termin tłumaczy się na język polski jako zabobon, co jednak nie oddaje jego właściwego znaczenia. Por. E. W i p s z y c k a, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, s. 99. Literaturę przedmiotu na temat *superstitio* zebrał Michał Stachura (*Wrogowie porządku rzymskiego. Studium zjawiska agresji językowej w Kodeksie Teodozjusza, Nowelach Postteodozjańskich i Konstytucjach Sirmondiańskich*, Kraków 2010, s. 169–174).

⁴ C i c e r o, *De natura deorum academica*, ed. E.H. Warmington, London 1967, II, 3, 8; M. J a c z y n o w s k a, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1990, s. 9–10.

⁵ M. J a c z y n o w s k a, *op. cit.*, s. 13–15.

bogami i najgorszą chorobę duszy⁶. Takie wyobrażenia istniały także na temat religii żydowskiej. Plutarch w *De superstitione* określa Żydów jako spętanych strachem przed gniewem Bożym⁷. *Superstitio* było przeciwieństwem *religio*, odstępstwem od oficjalnej religii rzymskiej, źle pojętym i praktykowanym kultem bogów, oznaczającym absurdalne i niezrozumiałe wierzenia. Obce kultury stawały się *superstitiones* wtedy, gdy zaczynały zagrażać rzymskiej społeczności naruszając jej tradycję i *mos maiorum* (obyczaje przodków)⁸. Rzymianie obawiali się także tworzenia niezależnych od państwa więzi, które prowadziły do wyobcowania części społeczeństwa⁹, co zagrażało jedności państwa.

Niezwykle istotnym elementem religii rzymskiej było też utrzymanie pokoju z bogami, czyli *pax deorum*. Rzymianie byli przekonani, że jego zakłócenie powodowało klęski i niepowodzenia, dlatego tak skrupulatnie przestrzegali zasad kultu¹⁰. Aby państwo i jego obywatele mogli cieszyć się pomyślnością, niezbędne było unikanie wszelkiego rodzaju „błędów” religijnych, w tym szczególnie niebezpiecznego *superstitio*¹¹. Rzymianie określając judaizm jako *superstitio* widzieli w nim zagrożenie dla trwałości państwa, ponieważ po pierwsze obawiali się stworzenia silnej i niezależnej społeczności, po drugie zaś naruszenia *pax deorum*.

Pierwsze zachowane w źródłach wzmianki dotyczące podejścia Rzymian do Żydów pochodzą od Waleriusza Maksymusa, tworzącego w pierwszej połowie I w. n.e. w Rzymie¹². Z dwóch nieznacznie różniących się od siebie streszczeń jego dzieła, dowiadujemy się o edykcje pretora Gnejusza Korneliusza Hispalusa z roku 139 p.n.e., na mocy którego Żydów wydalono z Rzymu lub Italii¹³. Autor starszego streszczenia Juliusz Parys przekazał, że „Żydzi, którzy czczą Sabaziosa¹⁴ próbowali zatruć rzymskie obyczaje, dlatego zmuszeni zostali do powrotu do swych domów” [tłum. – A.K]¹⁵. Januariusz Nepocjan, autor drugiego przekazu,

⁶ M. Stachura, *op. cit.*, s. 169.

⁷ Plutarch, *Moralia*, ed. G.N. Bernardakis, Leipzig 1888, s. 415; M. Jacyńska, *op. cit.*, s. 15.

⁸ E. Wipszycka, *op. cit.*, s. 99.

⁹ M. Jacyńska, *op. cit.*, s. 74.

¹⁰ Sceptycznie na temat *pax deorum* wypowiedział się ostatnio Paweł Madejski (*Pax Deorum?*, [w:] *Terra, mare et homines: studies in memory of Professor Tadeusz Łoposzko*, eds H. Kowalski, P. Madejski, Lublin 2010, s. 109–119).

¹¹ M. Jacyńska, *op. cit.*, s. 11–13.

¹² H.J. Walker, *Introduction*, [w:] *Valerius Maximus. Memorable deeds and sayings. One thousand tales from ancient Rome*, tr. H.J. Walker, Indianapolis 2004, s. 13.

¹³ E.M. Smallwood, *op. cit.*, s. 128.

¹⁴ Rzymianie utożsamiali żydowskiego Jahwe Sabaotha z Sabazjosem. Por. *ibidem*, s. 129; E.N. Lane, *Sabazius and the Jews in Valerius Maximus: A Re-Examination*, „The Journal of Roman Studies” 1979, vol. LXIX, s. 35–38.

¹⁵ *Valerii Maximi, Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, I, 3, 3, ed. C. Kempf, Lipsk 1888 [dalej: Val.Max].

podawał zaś, że „Żydzi próbowali narzucić własne obrzędy (święta) Rzymianom, dlatego Hispalus wydalili ich z miasta i zniszczył ich wszystkie ołtarze, znajdujące się w miejscach publicznych” [tłum. – A.K.]¹⁶. Rozdział, z którego pochodzą owe ustępy nosi nazwę *De superstitionibus* (*O kultach zabobonnych*) co wskazuje na to, iż Rzymianie zaliczali judaizm do niebezpiecznych przesądów, podobnie jak wspomniane przez autora w tym rozdziale bachanalia¹⁷ czy astrologię uprawianą przez Chaldejczyków. Z przekazów wynika także, że w przypadku Żydów problemem był prozelityzm oraz bezpośrednia ingerencja w tradycję i wierzenia, inaczej niż w przypadku obrzędów na cześć Bachusa, których zakazano ze względów obyczajowych. Mianem *superstitio* określano więc kultury zagrażające jedności rzymskiej religii i tradycji, jak również te, które uderzały w sferę przyjętych zachowań.

Niemniej jednak Rzymianie potrafili oddzielić kwestie religijne od polityki, dlatego ich negatywne podejście do prozelityzmu uprawianego przez Żydów nie przekładało się na działania prowadzone wobec Palestyny. Potwierdza to m.in. zawarcie sojuszu politycznego Rzymu z Judeą w 161 r. p.n.e.¹⁸ Wygnanie Żydów w 139 r. p.n.e. (o ile rzeczywiście do niego doszło) nie doprowadziło zatem do zawieszenia czy zerwania „stosunków dyplomatycznych” pomiędzy Republiką Rzymską a Palestyną. Można więc przypuszczać, że spory na tle religijnym nie były wówczas powodem poważniejszych konfliktów politycznych, tym bardziej że oprócz wzmianki o edykcji Hispalusa, trudno jest znaleźć w źródłach informacje o problemach w relacjach rzymsko-żydowskich w tym okresie.

Wyznawcy judaizmu pojawiają się na kartach historii Rzymu ponownie dopiero w 63 r. p.n.e., po zdobyciu Jerozolimy przez Pompejusza, który sprowadził do stolicy tysiące judejskich niewolników. Ich wyzwolenie w wielu przypadkach przychodziło bardzo szybko, mogło odbywać się na drodze urzędowej, co dawało wyzwolonym pełne obywatelstwo rzymskie, lub w formie nieoficjalnej – wtedy wyzwolenicy otrzymywali status *peregrini*¹⁹.

Sytuacja Żydów podczas dyktatury Juliusza Cezara z reguły uważana była za pomyślną, przede wszystkim za sprawą wydanych przez niego dekretów. Józef Flawiusz, który przytoczył treści rozporządzeń rzymskiego wodza, pozytywnie ustosunkowuje się do otrzymanych od niego przywilejów, wśród których były m.in. uznanie prawa do życia według żydowskich obyczajów i spełniania świę-

¹⁶ Val.Max., I, 3, 3.

¹⁷ Bachanalia zostały zakazane przez senat rzymski w 186 r. p.n.e. Por. E. Gruen, *Studies in Greek culture and Roman policy*, Berkeley 1996, s. 34–36.

¹⁸ E.M. S m a l w o d, *op. cit.*, s. 130; W 161 r. p.n.e. senat rzymski (w odpowiedzi na wysłanie przez Judę Machabeusza poselstwa do Rzymu) uchwalił *senatus consultum* ustanawiając sojusz zobowiązujący Rzym i Judeę do udzielania sobie pomocy militarnej. Por. E. W i p s z y c k a, B. B r a v o, *op. cit.*, s. 470–471.

¹⁹ *Ibidem*, s. 131–132.

tych obrzędów oraz zwolnienie z dodatkowych zobowiązań podatkowych²⁰. Część badaczy sądzi jednak, że dekrety rzymskiego wodza miały niewielką wartość i ograniczony zasięg, a ich moc prawna była wyolbrzymiana. Uważają, że prawa przyznane Żydom przez Cezara miały charakter jedynie tymczasowy, gdyż po jego śmierci Żydzi musieli nieustannie upominać się o ich respektowanie²¹.

Niemniej jednak, nawet jeśli rozporządzenia Cezara dotyczące wyznawców judaizmu kwestionowano, to często po interwencji posłów żydowskich były one potwierdzane przez zarządców prowincji w imperium. Z relacji historyka wynika, że obyczaje żydowskie były respektowane, o czym świadczy choćby zwolnienie Żydów z obowiązku służby wojskowej ze względów religijnych²². Co więcej, z dzieła Józefa Flawiusza dowiadujemy się także, że Rzymianie łączyli zachowanie bezpieczeństwa i jedności imperium z przyznaniem wolności religijnej Żydom²³.

Podczas panowania Oktawiana Augusta Żydzi w dalszym ciągu skarżyli się jednak na złe traktowanie domagając się respektowania rozporządzeń Cezara, gwarantujących poszanowanie ich tradycji. Imperator dekretem skierowanym do Żydów zamieszkujących prowincję Azję potwierdził nadane im przez jego poprzednika przywileje, dodając m.in. prawo wysyłania świętych darów do Jerozolimy²⁴. Niezwykle pozytywną ocenę działań cesarza znaleźć możemy u Filona z Aleksandrii, który w *Poselstwie do Gajusza* wygłosił panegiryk na cześć Augu-

²⁰ Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae*, XIV, 190–216, ed. A. Wikgren, vol. VII, London 1958 [dalej: Josephus, *AJ*]. Filon z Aleksandrii podaje, że było to rozporządzenie Augusta, por. Philo Judaeus, *In Flaccum*, [w:] *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, 48–50, eds L. Cohn, S. Reiter, vol. VI, Berlin 1915 [dalej: Philo, *In Flaccum*]; Suetonius, *De Vita Caesarum*, I, 42, eds J.H. Westcott, E.M. Rankin, Boston 1918.

²¹ Przeciwny pogląd reprezentowali badacze do lat 80., którzy z reguły pozytywnie odnosili się do rozporządzeń Cezara uważając, iż dzięki nim żydowskie obyczaje nabrały rzeczywistej mocy prawnej. M. Pucci Ben Zeev, *Jewish Rights in the Roman World: The Greek and Roman Documents Quoted by Josephus Flavius*, Tübingen 1998, s. 412.

²² Maurice Sartre (*Wschód rzymski. Prowincje i społeczeństwa prowincjonalne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego w okresie od Augusta do Sewerów (31 r. p.n.e. – 235 r. n.e.)*, tłum. S. Rościcki, Wrocław 1997, s. 400) uważa, że Żydzi byli zwolnieni ze służby wojskowej, ponieważ władze rzymskie uznały Torę za prawo Żydów, zobowiązując się tym samym do respektowania przestrzegania jej nakazów przez wiernych.

²³ Josephus, *AJ*, XIV, 219–255, XVI, 27–65; L.V. Rutgers, *Policy toward the Jews: Expulsion from the city of Rome during the first century c.e.*, „Classical Antiquity” 1994, vol. XIII, No 1, s. 57–58. Przedstawia dyskusję na temat wiarygodności przekazu Józefa Flawiusza, odnośnie do dekretów wydanych przez Cezara i Augusta.

²⁴ Josephus, *AJ*, XVI, 160–173; Philo, *In Flaccum*, 50; Philo Judaeus, *Legatio ad Gaium*, [w:] *Philonis Alexandrini opera quae supersunt*, 158, eds L. Cohn, S. Reiter, vol. VI, Berlin 1915 [dalej: Philo, *Legatio ad Gaium*].

sta, idealnego władcy, miłującego pokój i dobroczyńcy zapewniającego Żydom pełną swobodę kultu i zbierania się w synagogach²⁵.

Prawa wydane przez Cezara i Augusta spowodowały, że Żydzi mogli legalnie wyznawać swoją religię i żyć według własnej tradycji, nie oznaczało to jednak, że zawsze były one przestrzegane²⁶. Dlatego mimo tolerancyjnej polityki prowadzonej przez cesarza i jego poprzednika Żydzi nie zawsze byli akceptowani przez mieszkańców *Imperium Romanum*. Wydane dekryty stały się prawnymi precedensami, do których odwoływali się zarządcy prowincji lub cesarze w celu uzasadnienia swoich decyzji podczas sporów dotyczących żydowskich przywilejów. Mimo istniejących rozporządzeń Rzym nie wypracował standardowej polityki wobec Żydów, a reakcje rzymskich urzędników zazwyczaj zależały od konkretnej sytuacji²⁷.

Realia zmieniły się za panowania następcy Augusta, Tyberiusza, ponieważ doszło wtedy do kolejnego wygnania Żydów z Rzymu. Z większości dostępnych nam przekazów wynika, że za to wydarzenie odpowiedzialny był sam cesarz²⁸. Inną wersję znajdziemy u Filona z Aleksandrii, który twierdził, że za złą sytuację Żydów w Rzymie odpowiadał wyłącznie prefekt gwardii pretoriańskiej Sejan. Nadto historyk zwolnił Tyberiusza z jakiegokolwiek odpowiedzialności, dodając, że cesarz nie wiedział nic o drastycznych działaniach podjętych przez prefekta i zaraz po jego śmierci odwołał oskarżenia wysunięte pod adresem wyznawców judaizmu²⁹. Relacja Filona w odniesieniu do wydarzeń z roku 19 nie może być prawdziwa, gdyż mówi o przerwaniu prześladowań natychmiast po śmierci prefekta, czyli w roku 31, to jest dwanaście lat po wydaleniu Żydów z Rzymu. Jeżeli rzeczywiście prześladowania miałyby trwać kilkanaście lat, trudno byłoby je ukryć przed cesarzem, który według Filona o niczym nie wiedział. Historyk zatem całkowicie pominął w swej relacji drastyczne zajścia z 19 r.³⁰

Józef Flawiusz natomiast opisał je, uważając, że wydalenie wyznawców judaizmu nastąpiło z przyczyn religijnych. Historia przez niego przytoczona mówi o kilku Żydach, którzy namówili prozelitkę Fulwię, by wysłała za ich pośrednictwem złoto i purpurę do świątyni jerozolimskiej. Otrzymawszy dary roztrwonili je, a Tyberiusz, który dowiedział się o całym zajściu, wygnął za karę z Rzymu wszystkich Żydów, z których kilka tysięcy zaciągnięto do wojska i wysłano na

²⁵ Philo, *Legatio ad Gaium*, 143–158, 311–315.

²⁶ E.M. Smalwood, *op. cit.*, s. 139.

²⁷ L.V. Rutgers, *op. cit.*, s. 59.

²⁸ Josephus, *AJ*, XVIII, 81–84; Tacitus, *Annales*, II, 85; Suetonius, *De Vita Caesarum*, II, 36; Cassius Dio Cocceianus, *Dio's Roman History. With an English Translation by Ernest Cary*, vol. VII, Harvard 1961, LVII, 18 [dalej: Dio].

²⁹ Philo, *Legatio ad Gaium*, 159–161.

³⁰ Przyczyny milczenia Filona na temat wypędzenia Żydów w 19 r. analizuje E.M. Smalwood, *op. cit.*, s. 209, 214.

Sardynię³¹. Według Tacyta, decyzją senatu wygnani zostali wyznający judaizm oraz zwolennicy kultów egipskich, *ea superstitione infecta*³². Ci natomiast, którzy wyrzekliby się „swych bezbożnych praktyk” mogli pozostać w Italii³³. Podobne informacje znajdujemy u Swetoniusza, który twierdził, że cesarz chciał ograniczyć wierzenia egipskie i żydowskie ze względu na ich zabobonny³⁴ charakter. W tym celu miał wysłać młodych Żydów, pod pozorem służby wojskowej, do prowincji o niezdrowym klimacie. Wypędzeni przez Tyberiusza mieli być także astrologowie, którzy w konsekwencji zostali jednak ułaskawieni w zamian za zaniechanie swych praktyk³⁵.

Jeżeli chodzi o relację Józefa Flawiusza, to trudno potraktować ją jako prawdziwą z tego względu, że władze rzymskie w podobnym przypadku ukarałyby zapewne bezpośrednich winnych, a nie całą lokalną diasporę. Jest całkiem możliwe, że historyk zamieścił opowieść o Fulwii, aby odwrócić uwagę od rzeczywistego powodu wygnania z roku 19³⁶. Z reszty przekazów jasno wynika, że problemem był judaizm i obrzędy związane z tą religią, wciąż obce tradycji rzymskiej. Mimo wydanych przed Cezara i Augusta przywilejów, nie zniknęły istniejące uprzedzenia, a judaizm nie przestał być *superstitio* dla wszystkich mieszkańców imperium, w tym dla cesarza Tyberiusza.

Co więcej, niektórzy badacze, powołując się na relację Kasjusza Diona, przyczyn wypędzenia Żydów upatrują w ich sukcesach związanych z powiększającą się liczbą prozelitów w Rzymie, tym bardziej że za czasów Tyberiusza wśród nawróconych odnaleźć można było wielu członków elity rzymskiego społeczeństwa. Bardzo możliwe, że cesarz uznał to za poważne zagrożenie, które mogło doprowadzić do utworzenia się silnej, niezależnej od państwa wspólnoty³⁷.

W kolejnych latach przejawy niechęci wobec Żydów były szczególnie widoczne w Aleksandrii, w której od dawna tlił się ogień nienawiści skierowanej przeciwko tej społeczności³⁸. Dawne animozje na linii Grecy–Żydzi znalazły swoje ujście w pogromie tych ostatnich za panowania Kaliguli. Doszło wówczas także do zniszczenia i sprofanowania wielu synagog w tym mieście. Cesarz uległ aleksandryjskiej propagandzie antyżydowskiej, prowadzonej m.in. przez pisarza

³¹ Josephus, *AJ*, XVIII, 81–84.

³² Zakażeni tymi przesądami.

³³ Tacitus, *Annales*, II, 85.

³⁴ Swetoniusz użył tu określenia *superstitio*.

³⁵ Suetonius, *De Vita Caesarum*, III, 36.

³⁶ L.V. Rutgers, *op. cit.*, s. 61.

³⁷ Dio, LVII, 18; L.V. Rutgers, *op. cit.*, s. 62, szczegółowo analizuje przyczyny wydalenia Żydów z Rzymu. Por. też E.M. Smailwood, *op. cit.*, s. 203–204; H.J. Leon, *The Jews of Ancient Rome*, Philadelphia 1960, s. 19.

³⁸ Źródłem antyjudajizmu aleksandryjskiego były m.in. dawne uprzedzenia spowodowane faworyzowaniem Żydów przez Ptolemeusza. Por. A. Barrett, *Caligula*, London 2000, s. 184.

Apiona Gramatyka, lidera Aleksandryjczyków Izydora i swojego zaufanego dworzanina Helikona³⁹.

Szczegółową relację tych wydarzeń pozostawił Filon w dwóch swoich dziełach, które znacząco się jednak od siebie różnią. Najistotniejszą rozbieżnością wydaje się sprawa odpowiedzialności za dramatyczne wydarzenia z roku 38. W pierwszej pracy Filona, *In Flaccum*, autor winą za popełnione wówczas zbrodnie obarcza ówczesnego namiestnika Egiptu Flakkusa, mimo iż zdaje sobie sprawę, że działania wymierzone przeciwko Żydom zainspirowane były przez Aleksandryjski motłoch, w rękach którego Flakkus był jedynie marionetką. Niemniej jednak jego wina była bezsprzeczna, gdyż przez brak reakcji zagwarantował Aleksandryjczykom całkowitą bezkarność⁴⁰. Inaczej sprawa przedstawiona jest w *Legatio ad Gaium*, gdzie głównym winowajcą staje się cesarz Kaligula, który swoim wrogim nastawieniem do Żydów miał sprowokować mieszkańców Aleksandrii do pogromu, jakiego dokonali⁴¹.

Brak konsekwencji u Filona wynikał prawdopodobnie z tego, że wcześniejsze dzieło, *In Flaccum*, powstało za życia Kaliguli, natomiast *Legatio ad Gaium* po śmierci tegoż. Jest sprawą oczywistą, że Filon nie mógł oskarżać cesarza, gdy ten jeszcze panował, obarczył zatem całą winą namiestnika Flakkusa, którego Kaligula nie darzył sympatią⁴². Istnieje jednakże jeszcze jedna zagadka w pierwszym dziele Filona. Mimo że nie obarcza on cesarza winą za wydarzenia z roku 38, pojawiają się u niego kilkakrotnie ostre sformułowania oddające charakter i prawdziwą naturę władcy⁴³. Można zatem przypuszczać, że *In Flaccum* w całości nie mogło powstać za życia Kaliguli.

Wydarzenia aleksandryjskie były nie tylko przejawem nietolerancji mieszkańców tego miasta w stosunku do Żydów, były także rezultatem prowadzonej przez cesarza polityki. Filon wielokrotnie podkreślał niechęć Kaliguli do wyznawców judaizmu, którzy jako jedyni w imperium odmówili oddawania władcy boskiej czci⁴⁴. Swój wrogi stosunek do Żydów cesarz ujawnił podczas ich wizyty w Rzymie, otwarcie okazując im niechęć i lekceważenie⁴⁵. To z rąk cesarza wyszedł także najprawdopodobniej edykt, który uznawał Żydów za cudzoziemców

³⁹ E. Osek, *Wprowadzenie*, [w:] Filon z Aleksandrii, *Flakkus. Pierwszy pogrom Żydów w Aleksandrii*, s. 31–33, 47.

⁴⁰ Philo, *In Flaccum*, 41–44. Więcej na ten temat por. S. Gambetti, *The Alexandrian Riots of 38 C.E. and the Persecution of the Jews: A Historical Reconstruction*, Leiden 2009, s. 15.

⁴¹ Philo, *Legatio ad Gaium*, 120, 133; S. Gambetti, *op. cit.*, s. 15.

⁴² S. Gambetti, *op. cit.*, s. 15.

⁴³ Jak np. wyrażenie: „aż w końcu (Kaligula) zagroził całemu rodzajowi ludzkiemu”. Philo, *In Flaccum*, 13–14.

⁴⁴ Philo, *Legatio ad Gaium*, 113–118, 133.

⁴⁵ Philo, *Legatio ad Gaium*, 179; Josephus, *AJ*, XVIII, 257–260; E. Smalwood, *Introduction. The embassies to Gaius*, [w:] *Philonis Alexandrini Legatio Ad Gaium*, Leiden 1970, s. 24–26; S. Gambetti, *op. cit.*, s. 213–214.

i imigrantów, odbierając im tym samym prawa polityczne jakie posiadali w Aleksandrii⁴⁶. Po wydarzeniach w Jamnei w Judei, do których doszło na przełomie 39/40 r., kiedy tamtejsi Żydzi rozebrali ceglany ołtarz ku czci Kaliguli, oburzony cesarz, by odpowiedzieć na doznaną zniewagę rozkazał wznieść w Świątyni Jerozolimskiej gigantyczny posąg, wizerunek Gajusza-Zeusa⁴⁷. Śmierć władcy, który zginął w styczniu 41 r., uchroniła Żydów przed zrealizowaniem tego pomysłu.

Przyczyn negatywnego stosunku Kaliguli do Żydów należy szukać nie tylko w monoteistycznym charakterze ich religii, która zabraniała oddawania boskiej czci władcy i uczestniczenia w kulcie państwowym, lecz także – a może przede wszystkim – w głębokiej niechęci społeczeństwa aleksandryjskiego do tej społeczności. Wskutek podobnych wydarzeń Rzymianie mogli traktować judaizm jako źródło lokalnych konfliktów i starć.

Potwierdza to strategia stosowana przez cesarza Klaudiusza, a konkretnie list do Aleksandryjczyków, którym władca próbował zaprowadzić porządek w mieście. Oprócz wezwania mieszkańców Aleksandrii do poszanowania obyczajów i tradycji żydowskich, cesarz zwrócił się także do Żydów. Upomniął ich, by jako cudzoziemcy, mieszkający w nie swoim mieście, nie zakłócali porządku, korzystając z przyznanych im wcześniej praw. Stanowczo zabronił im także sprowadzania do Aleksandrii innych Żydów, określając tę praktykę „rozstawianiem epidemii”⁴⁸. Klaudiuszowi zależało przede wszystkim na utrzymaniu jedności i zgody w mieście, nie szukał winnych zająć z roku 38, jednakże da się przy tym odczuć jego dystans do wyznawców judaizmu, których traktował niemalże jako „zło konieczne” i źródło nieszczęść.

Spółeczność żydowska, mieszkająca w Rzymie, miała okazję poczuć na własnej skórze konsekwencje gniewu cesarza, który w trosce o utrzymanie porządku w mieście według Swetoniusza wypędził ich ze stolicy⁴⁹, w wersji Kasjusza Dio na zakazał Żydom zgromadzeń, upatrując w nich przyczyn niepokojów⁵⁰. Cokolwiek zdarzyło się w Rzymie, interwencja cesarza wynikała z zakłóceń, do jakich doszło w stolicy, a nie z samego judaizmu i jego wyznawców. Klaudiusz nie darzył ich sympatią nie z powodu odmienności religijnej, ale ze względu na

⁴⁶ Philo, *In Flaccum*, 53–54. Filon wydanie edyktu w całości przypisuje oczywiście namiestnikowi Egiptu. Flakkus nie miał jednak takiej władzy, która pozwoliłaby mu na zmianę prawa. Jedynym, który mógł tego dokonać był cesarz Kaligula. Więcej na ten temat por. S. Galletti, *op. cit.*, s. 177; A. Kasher, *The Jews in Hellenistic and Roman Egypt: The Struggle for Equal Rights*, Tübingen 1985, s. 163–180.

⁴⁷ Philo, *Legatio ad Gaium*, 180; Josephus, *AJ*, XVIII, VIII, 257–283.

⁴⁸ *Letter of Claudius to The Alexandrians*, [w:] *Select Papyri. With an English Translation by A.S. Hunt, C.C. Edgar*, vol. II, Harvard 1963, 85–105.

⁴⁹ Suetonius, *De Vita Caesarum*, V, 25.

⁵⁰ Dio, LX, 6.6.

ich konfliktowy charakter. Gdyby Żydzi czcili swojego Boga nie zakłócając porządku w imperium, najprawdopodobniej cesarz nie zwróciłby na nich większej uwagi.

W pierwszej połowie I w. do akcji wymierzonych przeciwko Żydom dochodziło zazwyczaj właśnie z powodu naruszania ładu w Imperium⁵¹. Głównym motywem działań rzymskich władz była chęć stłumienia zamieszek, nie zaś prześladowania z powodu odmienności religijnej. Fakt, że rzymscy autorzy używali w stosunku do judaizmu pogardliwego określenia *superstitio*⁵², wskazuje raczej na ogólną niechęć do innych niż rzymskie praktyk religijnych. Nadto prawo rzymskie z tego okresu nie przewidywało kary wygnania dla wyznawców innych kultów niż państwowe, a *superstitio* nie było uznawane wówczas za przestępstwo. Zdarzało się natomiast, że oskarżenia o ateizm wykorzystywano w sądzie. Przed IV w. kwestie przestępstw religijnych nie były regulowane prawnie⁵³, a rzymskie prawa same w sobie nie stanowiły poważnego zagrożenia dla religii żydowskiej⁵⁴.

Rzym był oczywiście zdolny do traktowania Żydów surowo i bezwzględnie, ale zazwyczaj miał ku temu powody. Po wybuchu powstania w Judei, które rozpoczęło pierwszą wojnę żydowską, Rzymianie krwawo rozprawili się z buntownikami. Co ciekawe, bunt sam w sobie nie przyniósł jednakże przełomu w dyskursie na temat Żydów. Oczywiście oficjalna polityka w stosunku do Judei zmieniła się diametralnie. Niemniej jednak, żadne widoczne zmiany w postrzeganiu Żydów, a raczej w ich charakterystyce w rzymskich źródłach nie zaszły⁵⁵. Fakt, że Rzymianie krwawo rozprawili się z buntownikami w Judei nie oznaczał rozpoczęcia represji na tle religijnym. Dowodem na to była postawa cesarza Tytusa, który podczas rewolty żydowskiej nie chciał uchylić przywilejów przyznanych wcześniej żydowskim mieszkańcom Antiochii⁵⁶. Rzymska inwazja skierowana była nie przeciwko judaizmowi, ale przeciwko buntownikom z Judei. Chociaż to naruszenie obyczajów i tradycji żydowskiej doprowadziło do wybuchu rewolty, Rzymianie nie zdecydowali się na odebranie Żydom możliwości kontynuowania swoich rytuałów.

⁵¹ Żydzi byli sprawcami największych powstań, do jakich doszło na Wschodzie w czasach wczesnego cesarstwa, a Judea była jednym z głównych ośrodków niepokojów. Por. M. Sartre, *op. cit.*, s. 391.

⁵² Por. Tacitus, *Annales*, VI, 47, II, 58 czy Suetonius, *De Vita Caesarum*, II, 35.

⁵³ L.V. Rutgers, *op. cit.*, s. 68; A. Momigliano, *Freedom of Speech and Religious Tolerance in the Ancient World*, [w:] *Anthropology and the Greeks*, ed. S.C. Humphreys, London 2004, s. 189. Por. także A. Watson, *The State, Law, and Religion: Pagan Rome*, Athens 1992.

⁵⁴ E.M. Smallwood, *op. cit.*, s. 293.

⁵⁵ E.S. Gruen, *Roman perspectives on the Jews in the age of the Great Revolt*, [w:] *The First Jewish Revolt*, London 2002, s. 28–29.

⁵⁶ Josephus, *The Judean War*, VII, 100–111 [dalej: Josephus, BJ].

Po zakończeniu wojny w Judei, panowanie Domicjana przyniosło ze sobą surową politykę nie tyle wobec samych Żydów, ile względem prozelitów i osób sympatyzujących z judaizmem. Od Swetoniusza dowiadujemy się, że „Pod Żydów podciągano wszystkich, którzy bez deklaracji oficjalnej żyli jednak wedle obyczaju żydowskiego”, tym samym byli także zobowiązani do płacenia tzw. podatku żydowskiego, który dotychczas przeznaczany był na potrzeby świątyni jerozolimskiej⁵⁷. Kasjusz Dion natomiast donosił, że ci, którzy sympatyzowali z judaizmem oskarżani byli o ateizm i surowo potępiani⁵⁸. W tym momencie nasuwa się pytanie, dlaczego sami Żydzi nie byli oskarżani i karani w podobny sposób? Być może był to tylko wstęp do podjęcia prześladowań na szerszą skalę⁵⁹. Nie są nam znane jednakże prawdziwe intencje cesarza, nie możemy być nawet pewni, czy podejrzenie o sympatię do judaizmu było prawdziwym powodem oskarżenia⁶⁰. Z relacji Swetoniusza wynika jasno, że cesarz po opróżnieniu cesarskiego skarbcza intensywnie szukał źródła przychodów⁶¹. Być może zatem rozszerzenie podatku żydowskiego na sympatyków judaizmu było podyktowane problemami finansowymi lub po prostu chciwością władcy, a oskarżenia o ateizm pretekstem do eliminowania wrogów politycznych⁶². Tak czy inaczej, pomimo gorliwie ściąganego *Fiskus Iudaicus*, rzymska wspólnota żydowska za Domicjana egzystowała bez zmian, w spokoju⁶³. Natomiast po rozpoczęciu panowania Nerwy, zobowiązani do płacenia podatku żydowskiego zostali ponownie tylko Żydzi i prozelici. Także od czasu jego panowania judaizm przestał być przeszkodą w sprawowaniu urzędów państwowych⁶⁴.

Pierwsza połowa nowego stulecia upłynęła pod znakiem konfliktów żydowsko-rzymskich. W roku 115 n.e. Żydzi z Cyreny, Egiptu i Cypru zwrócili się

⁵⁷ Suetonius, *De Vita Caesarum*, VIII, Domitianus, 12. Tak zwany podatek żydowski, płacony w wysokości dwu denarów, wnoszony był przez Żydów początkowo na potrzeby świątyni jerozolimskiej. Po klęsce zadanej Żydom przez Tytusa w roku 70 n.e. został przeznaczony przez tegoż władcę na rzecz świątyni Jowisza Kapitońskiego. Por. Swetoniusz, *Żywot Cezarów*, tłum. J. Niemirska-Pliszyńska, Wrocław 1987, s. 326, przyp. 46.

⁵⁸ Dio, LXVII, 14, 1–3.

⁵⁹ E.M. Smalwood, *op. cit.*, s. 383–384. Uważa, że tylko śmierć cesarza uchroniła Żydów przed prześladowaniami.

⁶⁰ L.V. Rutgers, *op. cit.*, s. 67.

⁶¹ Suetonius, *De Vita Caesarum*, VIII, Domitianus, 12.

⁶² M.H. Williams, *Domitian, The Jews and the 'Judaizers': a simple master of cupiditas and Maiestas?*, „Historia” 1990, Bd. XXXIX, s. 202–208. Twierdzi, że oskarżenie o ateizm swoich krewnych było eliminacją ewentualnych spiskowców i konkurencji politycznej. Samego Domicjana przedstawia jako wroga Żydów, który poważnie im zagrażał.

⁶³ L.V. Rutgers, *op. cit.*, s. 67.

⁶⁴ E.M. Smalwood, *op. cit.*, s. 385, 391–392. Pod koniec I lub na początku wieku II Żydzi pojawili się w senacie rzymskim. Por. też M. Heemstra, *The Fiskus Iudaicus and the Parting of the Ways*, Tübingen, 2010, s. 67–85.

przeciwko Rzymowi z nieznanymi do dziś powodów. W odpowiedzi na to zagrożenie, cesarz Trajan polecił stłumić bunt, co udało się ostatecznie w 118 r. Jedną z przyczyn rewolty mógł być kolejny zatarg między Żydami a aleksandryjczykami, których poselstwa spotkały się u cesarza w roku 113. W *Kronice Aleksandryjskiej* znajduje się relacja z tego wydarzenia, aleksandryjczycy zarzucają w niej cesarzowi, że jego senat „pełen jest bezbożnych Żydów”⁶⁵. Od czasu, kiedy wyznawcy judaizmu pojawili się w senacie minęło zaledwie kilkanaście lat, jednak ich obecność tam wzbudzała emocje. Nadto judaizm w świadomości mieszkańców Aleksandrii wciąż wiązany był z ateizmem i traktowany jako zarzut.

Podczas gdy wyznawanie chrześcijaństwa za panowania Trajana było zakazane, Żydzi mieli przyzwolenie na odbywanie swoich praktyk religijnych⁶⁶. Za panowania Antonina Piusa, który wydał zakaz obrzezania, wyjątek ponownie stanowili Żydzi, którym wolno było obrzezać swoich synów⁶⁷. Takie sytuacje wskazują na to, że regułą stawało się tworzenie oddzielnych praw na rzecz wyznawców judaizmu.

Jednocześnie wciąż pojawiały się także niekorzystne dla Żydów decyzje i działania cesarzy, tym bardziej że sytuacja polityczna po rewolcie w 115 r. była napięta. W roku 132 wybuchła druga wojna żydowska, której celem było zrzucenie zwierzchnictwa Rzymu nad Judeą. Jednym z powodów powstania Żydów, który pojawił się w *Historia Augusta*, miał być wydany przez Hadriana całkowity zakaz obrzezania⁶⁸. Żydzi zbuntowali się przeciwko ingerowaniu w ich rytuały, mimo że intencja władcy była najprawdopodobniej inna. Cesarz zabronił tej praktyki ze względów etycznych, stawiając ją na równi z kastracją czy morderstwem⁶⁹, nie zaś ze względu na jej zabobonny charakter. Zakaz nie był wymierzony przeciwko judaizmowi i obrzędom z nim związanym, gdyż cała reszta wciąż pozostawała dozwolona.

Pomimo że po zakończeniu wojny Hadrian wprowadził zmiany w polityce w stosunku do Żydów świadczące o ich ucisku, po jego śmierci przywrócono im w Judei wolność religijną⁷⁰. Podczas panowania dynastii Antoninów i Sewerów

⁶⁵ *Papyrus Oxyrhynchus 1242*, [w:] Arthur S. Hunt, *Oxyrhynchus Papyri X*, London 1914, Col. iii, 42–43.

⁶⁶ B.H. Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, New Jersey 2004, s. 461.

⁶⁷ E.M. Smallwood, *op. cit.*, s. 429, 469–470; P. Schäfer, *Judeophobia: Attitudes Toward the Jews in the Ancient World*, Harvard 1998, s. 104.

⁶⁸ *Scriptores Historiae Augusta, Hadrian*, XIV, 2 [dalej: SHA]. Więcej na ten temat por. E.M. Smallwood, *The Legislation of Hadrian and Antoninus Pius against Circumcision*, „Latomus” 1959, vol. XVIII, s. 334–347; P. Schäfer, *The Bar Kokhba War Reconsidered: New Perspectives on the Second Jewish Revolt Against Rome*, Tübingen 2003, s. 74–80; P. Schäfer, *Judeophobia...*, s. 103–105; B.H. Isaac, *op. cit.*, s. 472–474. Uważa, że zakaz obrzezania był karą wymierzoną po zakończeniu drugiej wojny żydowskiej.

⁶⁹ E.M. Smallwood, *Jews under...*, s. 429.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 466, 473.

represje spotykały raczej prozelitów niż samych Żydów. Antoninus Pius zabronił nawróconym praktykowania obrzezania, natomiast cesarz Septymiusz Sewer zakazał po prostu konwersji na judaizm i chrześcijaństwo⁷¹. W czasie prześladowań chrześcijan za Decjusza i Dioklecjana, Żydzi zostali wyłączeni z obowiązku uczestnictwa w kulcie państwowym. Ich długotrwałe zwolnienie z udziału w obrzędach pogańskich nadal było respektowane. Co więcej, takie podejście nie było niczym zaskakującym. Atak na Kościół przeprowadzony został w imię obrony rzymskiej religii państwowej, którą wyznawcy Chrystusa stale podważali i starali się zniszczyć. Judaizm natomiast nie przedstawiał równie wielkiego zagrożenia dla starych bóstw, ponieważ nie był tak ekspansywny jak chrześcijaństwo, dlatego mógł być bezpiecznie pozostawiony w spokoju⁷². To chrześcijaństwo naruszało wówczas *pax deorum*, stanowiąc *superstitio* zagrażające tradycji rzymskiej.

Od czasu pojawienia się Żydów w Republice przedmiotem sporu, bardziej niż ich wierzenia, była świadoma odmowa aktywnego uczestniczenia w życiu społeczności rzymskiej. Odrzucenie tradycji i kultu państwowego było negowaniem istniejącej rzeczywistości i podważaniem całego dorobku świata pogańskiego. Z czasem judaizm przestał być nowinką, która swoją odmiennością zaskoczyła Rzymian i stał się powoli częścią ich rzeczywistości. Wolność religijna przyznana Żydom przez Juliusza Cezara i Augusta rozpoczęła długotrwały proces, podczas którego doszło do wielu zmian w sposobie postrzegania judaizmu i jego wyznawców. Przełomowym okresem było panowanie Dioklecjana, dla którego judaizm nie był już *superstitio*⁷³, toteż nie rozpoczął prześladowania jego wyznawców. Dopóki Żydzi nie zakłócili stabilności i pokoju w cesarstwie, władze rzymskie zazwyczaj nie interweniowały. Polityka wobec Żydów prowadzona była na ogół z powodów czysto pragmatycznych, nie ideologicznych. Nawet zatargi z władcami i dwie poważne wojny nie doprowadziły do trwałej ingerencji państwa w obyczaje Żydów ani nie przyniosły stałego odebrania im przywilejów. Najtrudniejszy do przyjęcia okazał się prozelityzm, który przez większość cesarzy uznawany był za działanie zagrażające jedności państwa. Rzym musiał poradzić sobie z Żydami skoro już byli w imperium, jednak ich wciąż powiększające się wspólnoty nie były mile widziane. Rzymianie pozwolili Żydom praktykować judaizm ze względu na jego długą tradycję. Była to religia ich przodków, a żydowska tożsamość religijna była dziedziczona, nie nabywana, jak w przypadku prozelitów czy chrześcijan. Mieszkańcy imperium, którzy tak

⁷¹ SHA, Severus 17.1; P. Schäfer, *The Bar Kokhba...*, s. 51; E.M. Smailwood, *Jews under...*, s. 501.

⁷² E.M. Smailwood, *Jews under...*, s. 540.

⁷³ Użycie terminu *superstitio* w odniesieniu do judaizmu pojawia się jeszcze w Kodeksie Teodozjusza, gdzie stosowano go raczej jako inwektywę, bez większego znaczenia dla prawnej treści rozporządzeń. Por. M. S t a c h u r a, *op. cit.*, s. 169–177.

wysoko cenili sobie swoje tradycyjne obyczaje, byli w stanie zrozumieć Żydów z urodzenia. Nadto po pewnym czasie sam judaizm stał się częścią tradycji rzymskiej, dla której niebezpiecznym *superstitio* pozostało chrześcijaństwo.

ANNA KOWALCZYK

How long Judaism was seen as *superstitio* in the pagan Roman Empire

The emergence of the Jewish community in Rome in the second century B.C. initiated an elaborate dialogue of the Jews and the Romans who were forced to confront not only a different type of religion but also very different customs and traditions. Dissimilarity of the Jews made them incomprehensible to the pagans and a feeling of resentment aroused due to the lack of participation in worship or circumcision. For this reason Judaism was recognized as *superstitio*. Religious liberty granted to the Jews by Julius Caesar and Augustus began a long process of changing the way Judaism and its followers were perceived. However it did not mean immediate acceptance of the Jewish community, what was particularly evident during the reign of Tiberius, when he expelled them from Rome. In the following years manifestations of hostility towards Jews were especially visible in Alexandria, where a pogrom took place. Usually the action directed against the followers of Judaism occurred because of violations of order in the empire, just like during the first Jewish War. The main motive behind the decisions of the Roman authorities was the suppression of riots and not persecution because of religious differences. Subsequent Jewish revolts against Roman authorities also did not lead to depriving them of religious freedom. Moreover, while the Christian faith was banned during the reign of Trajan, the Jews had permission to practice their religion. Even during the persecution of Christians under Diocletian, the Jewish community was exempt from the obligation to participate in worship, which meant that Judaism was no longer considered dangerous to the old gods, and thus ceased to be *superstitio*.